

Paweł Wawryszuk

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego
w Bydgoszczy

Działalność Państwowej/ Związkowej Komisji ds. Wyznań w Jugosławii w latach 1945–1971*

Abstrakt: W niniejszym artykule przedstawiona została geneza powstania i funkcjonowania Państwowej/ Związkowej Komisji ds. Wyznań w państwie rządzonej przez Josipa Broz-Titę. W latach 1945–1971 organ ten koordynował politykę państwa wobec religii, choć głównym ośrodkiem decyzyjnym w tym zakresie pozostawał najpierw sam marszałek, a potem szef bezpieczeństwa Aleksandar Ranković. Głównym celem prezentowanego tekstu jest ukazanie ewolucji i zasad działania Komisji w realiach jugosłowiańskich.

Słowa kluczowe: Jugosławia, Państwowa/ Związkowa Komisja ds. Wyznań, polityka wyznaniowa.

Abstract: This paper contains the genesis and functioning of the State/Federal Commission for Religious Affairs in Yugoslavia under Josip Broz-Tito. In 1945–71, Commission's main task was to coordinate the state policy towards religion. In fact, the main decision-making centre was personally Marshal himself and later the superior of security police Aleksandar Ranković. Purpose of presented article is to analyse the evolution and Commission activities in Yugoslavia.

Key words: Yugoslavia, State/ Federal Commission for Religious Affairs, confession policy.

* Niniejszy artykuł powstał w ramach grantu Narodowego Centrum Nauki „Rola służb bezpieczeństwa w polityce władz jugosłowiańskich wobec Kościołów i wyznań w latach 1945–74” nr 2018/02/X/HS3/00160.

Wprowadzenie

Lenin rozwijając myśl marksistowską, w 1905 r. pisał o religii w artykule *Socjalizm a religia*, że jest ona

jedną z odmian ucisku duchowego, który wszędzie dławi masy ludowe, przytłoczone wieczną pracą na innych, biedą i osamotnieniem. Bezsilność klas wyzyskiwanych w walce z wyzyskiwaczami równie nieuchronnie rodzi wiarę w lepsze życie pozagrobowe, jak bezsilność dzikusa w walce z przyrodą rodzi wiarę w bogów, diabły, cuda itp. [...] W stosunku do partii socjalistycznego proletariatu religia nie jest sprawą prywatną. Partia nasza jest związkiem świadomych, czołowych bojowników o wyzwolenie klasy robotniczej. Taki związek nie może i nie powinien być obojętny w stosunku do braku uświadomienia, ciemnoty czy obskurantyzmu w postaci wierzeń religijnych. Żądamy całkowitego rozdziału kościoła od państwa, ażeby walczyć z otumanieniem religijnym za pomocą czysto ideowego i wyłącznie ideowego oręża, za pomocą naszej prasy, naszego słowa¹.

Ojciec rewolucji jasno dawał do zrozumienia, że bycie ateistą („jakim zazwyczaj bywa też każdy socjalista”) to postawa cechująca prawdziwego rewolucjonistę.

Nie inaczej było w przypadku komunistów przejmujących władzę w państwach Europy Środkowo-Wschodniej wraz z wypieraniem Wehrmachtu przez Armię Czerwoną. Obok wrogości doktrynalnej i ideologicznej istniało jeszcze drugie, znacznie bardziej przyziemne wytłumaczenie nieuchronnego konfliktu na linii nowa władza – Kościoły. Reżim totalitarny bowiem, który z całą pewnością był reprezentowany np. przez Josipa Broz-Titę w Jugosławii, nie mógł tolerować żadnych niezależnych, „konkurencyjnych do władzy państwowej ośrodków władzy”². A były nimi m.in. Kościoły i inne związki wyznaniowe, których istnienie skutecznie uniemożliwiało zdobycie pełnej i niekontrolowanej władzy oraz przeobrażenie społeczeństwa według wzorca radzieckiego.

Włodzimierz Iljicz w grudniu 1905 r. postulował: „nie powinno być żadnych subwencji dla panującego kościoła, żadnych subwencji z funduszy państwowych na rzecz stowarzyszeń kościelnych i religijnych, które winny stać się zupełnie swobodnymi, niezależnymi od władzy zrzeszeniami obywateli-współwyznawców”³. Praktyka pokazała jednak, szczególnie w Europie Środkowo-Wschodniej (ale także i w Rosji bolszewickiej pod sterami Lenina), że nie można było bagatelizować siły, jaką stanowiły Kościoły i ich wyznawcy. Według przeprowadzonego w Jugosławii w 1953 r. spisu powszechnego na niemal 17 mln obywateli blisko 14,5 mln deklarowało się jako wierzący, „tylko” 2,1 mln nie wyznawało

¹ W.I. Lenin, *Socjalizm a religia*, w: idem, *O religii*, Warszawa 1960, s. 5–6.

² R. Zenderowski, *Religia a tożsamość narodowa i nacjonalizm w Europie Środkowo-Wschodniej. Między etnicznością religii a sakralizacją etnosu (narodu)*, Wrocław 2011, s. 80–81.

³ W.I. Lenin, *Socjalizm a religia...*, s. 7.

żadnej wiary⁴. Warto podkreślić, że działo się tak w czasach najostrzejszej walki z religią (np. zlikwidowano dni wolne od pracy i nauki w szkołach w Boże Narodzenie, zwalniano z pracy za ślub kościelny itp.) oraz zmasowanej kampanii propagandowej i politycznej – dość wspomnieć zerwanie stosunków dyplomatycznych Jugosławii z Watykanem z 17 XII 1952 r. W pamięci społecznej na pewno zachowały się zbrodnie z czasów wojny na duchownych, dokonywanych zresztą przez wszystkie strony konfliktu. Do 1945 r. komuniści odpowiedzialni byli za zabicie przynajmniej 508 duchownych prawosławnych i katolickich; ustasze pozbawili życia 189 niemal wyłącznie duchownych prawosławnych, czetnicy – 38, Niemcy – 74 (głównie prawosławnych)⁵.

Niemożliwe było więc wyeliminowanie religii natychmiast po wprowadzeniu nowego ładu, nawet poprzez zmasowany terror, toteż władze komunistyczne musiały podjąć się działań o charakterze polityczno-administracyjnym w celu ograniczenia wpływu Kościołów na społeczeństwo. Względnie, by zaczęły one przyjmować stanowisko zbliżone do reprezentowanego przez partię. W przypadku Jugosławii wraz z zakończeniem wojny doszło do powołania specjalnej Państwowej Komisji ds. Wyznań (DKVP)⁶, która koordynowała i wpływała na kształt polityki władz w omawianym zakresie. Należy mieć na uwadze, że w państwie tym żadne wyznanie nie dominowało wyraźnie, natomiast różnice konfesyjne przebiegały w dużej mierze zgodnie z podziałami narodowościowymi. Do tego trzeba dodać federacyjny charakter państwa, a każda z republik miała swoją specyfikę pod względem religijnym. Inna bowiem była sytuacja Kościoła katolickiego w Chorwacji, Słowenii czy Bośni – w tym np. jego „predyspozycji” na naciski władzy, zależnie od republiki. Z kolei Cerkiew prawosławna i społeczności muzułmańskie okazywały się bardziej podatne na wpływy komunistów⁷. Mozaikę religijną Jugosławii uzupełniały wyznania mniejszościowe, w tym protestanckie, świadkowie Jehowy, żydzi itd.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie działalności, struktury oraz ewolucji Państwowej/ Związkowej Komisji ds. Wyznań jako organu zajmującego się kontaktami z przedstawicielami religii i strzegącego interesu państwa jugosłowiańskiego w stosunku do występujących w Jugosławii wyznań. Zarysowane zostaną zakres oraz zasady funkcjonowania republikańskich komisji, które reprezentowały państwo w omawianym zakresie na gruncie lokalnym.

⁴ K. Boeckh, *Vjerski progoni u Jugoslaviji 1944.–1953.: staljinizam u titoizmu*, „Časopis za suvremenu povijest” 2006, vol. XXXVIII, no. 2, s. 408.

⁵ Szerzej na temat zbrodni zob. M. Akmadža, *Katolička crkva u komunističkoj Hrvatskoj 1945–1980*, Zagreb–Slavonski Brod 2013, s. 20.

⁶ DKVP/SKVP – z jęz. serbskiego *Državna/ Savezna komisija za verska pitanja*. Komisja nosiła nazwę „państwowej” w latach 1945–1959. Jej odpowiednik w Polsce Ludowej został powołany dopiero w 1950 r. pod nazwą Urząd ds. Wyznań.

⁷ W przypadku Cerkwi specyfikę tego zjawiska szerzej zob. *My już jestešmy zjedzeni... Rola i znaczenie prawosławia w konflikcie etnicznym w Dolinie Preszewa*, red. R. Zenderowski, Warszawa 2012, s. 111 i n.

Powstanie Państwowej Komisji ds. Wyznań

W czasie wojny przywódcy Komunistycznej Partii Jugosławii (KPJ) nie ujawniali jeszcze swoich rzeczywistych celów związanych z funkcjonowaniem związków wyznaniowych. Na kontrolowanych przez nich terenach tworzone były organy zajmujące się sprawami religii. Już 26 XI 1942 r. powołana została w bośniackiej miejscowości Bihać (ówcześnie miasto to należało do Niepodległego Państwa Chorwackiego – NDH) Antyfaszystowska Rada Wyzwolenia Narodowego Jugosławii (AVNOJ)⁸. W ramach tego ciała powstał Komitet Wykonawczy jako organ sprawujący funkcje administracyjne, składający się m.in. z sekcji ds. religijnych. Zgodnie jednak z ogólną taktyką zalecaną przez Komintern, zakładającą szerzenie hasła walki narodowowyzwoleńczej i unikania w ówczesnej sytuacji retoryki rewolucyjnej⁹, jego działalność ograniczała się do dbania o realizowanie zasady swobody wyznania w jednostkach partyzanckich (później w Jugosłowiańskiej Armii Ludowej [JAL] praktykowanie religii zostało całkowicie zakazane), a także na obszarach kontrolowanych przez komunistów. Naturalnie, biorąc pod uwagę okoliczności, działalność władz w sferze religijnej musiała na ówczesnym etapie zajmować raczej trzecioplanowe miejsce.

Sytuacja nieco się zmieniła po odbytej od 29 do 30 XI 1943 r. II sesji AVNOJ w mieście Jajce (również w Bośni). W jej trakcie bowiem doszło do ustanowienia Rady najwyższym organem wykonawczym i ustawodawczym, powołania Prezydium AVNOJ będącego najwyższym organem władzy pomiędzy sesjami, a także Narodowego Komitetu Wyzwolenia Jugosławii (NKOJ)¹⁰ pełniącego funkcję tymczasowego rządu¹¹. W jego skład włączono także kilku polityków niebędących komunistami. 3 grudnia, podczas pierwszego wspólnego posiedzenia Prezydium i NKOJ, marszałek Tito (stopień ten otrzymał kilka dni wcześniej podczas obrad sesji) zaproponował utworzenie przy pierwszym z wymienionych ciał komisji ds. wiary (*komisija po pitanju vere*)¹². W założeniach, wraz z wyzwaniem nowych terytoriów, miały być formowane także

⁸ AVNOJ – *Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije*. Z powodów politycznych, w tym przede wszystkim braku poparcia międzynarodowego, komuniści musieli poczekać z powołaniem do życia rządu. AVNOJ była jedynie politycznym przedstawicielstwem ruchu wyzwolenczego pod przywództwem komunistycznym.

⁹ Szerzej o założeniach tej polityki zob. M.J. Zacharias, *Komunizm, federacja, nacjonalizmy. System władzy w Jugosławii 1943–1991. Powstanie – przekształcenia – rozkład*, Warszawa 2004, s. 47 i n.

¹⁰ NKOJ – *Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije*.

¹¹ *Ibidem*, s. 54 i n.

¹² Zapisano małą literą, gdyż wówczas nie była to jeszcze oficjalna nazwa. Szerzej na temat okoliczności ich powstawania zob. I. Lazić, *Pravno-politički aspekti odnosa crkve i društva*, Zagreb 1976, s. 106 i n.

odpowiednie komisje republikańskie. Powstały one np. w lutym 1944 r. w Słowenii, w lipcu w Bośni i Hercegowinie¹³ oraz Czarnogórze¹⁴.

Nieco inaczej wyglądała sytuacja w największych republikach federacji oraz Macedonii, co wynikało bądź ze specyfiki regionu, bądź istnienia lokalnych (okupacyjnych) struktur państwowych (NDH i Rządu Ocalenia Narodowego gen. Milana Nedicia). W Serbii kwestie religii w czasach okupacji zostały przeniesione z ministerstwa sprawiedliwości, do którego były przypisane przed wojną, do ministerstwa edukacji. Jedną z pierwszych decyzji AVNOJ po wyzwoleniu stanowiło anulowanie wszystkich postanowień powziętych przez władze kolaboracyjne. W związku z tym kwestie religii miały zostać ponownie włączone w kompetencje ministerstwa sprawiedliwości, do czego ostatecznie jednak nie doszło. 5 III 1945 r. powołana została bowiem Komisja ds. Wyznań przy przewodniczącym Antyfaszystowskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego Serbii (ASNOS¹⁵, czyli rządzie republikańskim). Ostatecznie podporządkowano ją Komisji Państwowej w sierpniu 1945 r.

W Chorwacji jako jedna z czterech 25 VIII 1944 r. została powołana Komisja ds. Wyznań przy przewodniczącym Antyfaszystowskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego Chorwacji¹⁶. Inicjatorem jej stworzenia był Svetozar Rittig (bądź Ritig), duchowny katolicki, który przez następną dekadę aktywnie działał w strukturach władzy w zakresie relacji z wyznaniem, piastując w lokalnym rządzie funkcję ministra bez teki¹⁷. Swoją aktywność polityczną tłumaczył tym (Alojzije Stepinac, zwierzchnik Kościoła chorwackiego, zabronił współpracy z komunistami), że jest już emerytem i nie prowadzi posługi duchowej. Natomiast powoływanie struktur władzy przez komunistów w Macedonii

¹³ Szerzej o specyfice bośniackiej zob. E. Durmišević, *Crkva i država u Bosni i Hercegovini 1945–1950.*, w: *Zbornik radova 1700 godina milanskog edikta*, ur. D. Nikolić, A. Đorđević, M. Todorović, Niš 2013, s. 47–58.

¹⁴ Skład, szczegóły formowania tych komisji dokładnie opisują R. Radić, M. Mitrović, *Zapisnici sa sednica Komisije za verska pitanja NR/SR Srbije 1945–1978. godine*, Beograd 2012, s. 32–33.

¹⁵ ASNOS – *Antifašističko veće narodnog oslobođenja Srbije*.

¹⁶ *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*.

¹⁷ Do spraw prawosławia również duchowny Ilija Čuk i radny miejski Zagrzebia Ivan Tremški. Zob. *Zapisnik III. sjednice Predsjedništva ZAVNOH-a*, w: *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobodenja Hrvatske, Zbornik dokumenata 1944 (Od 10. svibnja do 31. prosinca)*, ur. H. Sirotković, Zagreb 1975, s. 260. W Archiwum Państwowym w Zagrzebiu wydzielono osobny zbiór dokumentów Rittiga. Duchowny był aktywnym zwolennikiem „pojednania” w szczególności na linii Kościół katolicki – państwo, uważając, że bez niego nie można wprowadzić w życie idei „braterstwa i jedności” pomiędzy narodami. Na pewno aktywność Rittiga wymaga szczegółowych badań, szczególnie że nie zawsze jest jednoznaczna. Notatki, które pozostawił, wymagają gruntownej analizy. Szerzej na temat zob. np.: M. Akmadža, *Katolička crkva...*, s. 23 i n.; idem, *Svetozar Rittig – svećenik ministar u komunističkoj vladi*, „VGD Jahrbuch” 2008, vol. XV, s. 101–116; A. Benigar, *Alojzije Stepinac – hrvatski kardinal*, Zagreb 1993, s. 458 i n.

niosło za sobą pewne komplikacje w związku z pretensjami Bułgarii do tego terytorium. Mimo to do „kierowania” sprawami religijnymi już 15 X 1943 r. został wyznaczony duchowny prawosławny Veljo Mančevski z miasta Debar w zachodniej Macedonii, przy granicy z dzisiejszą Albanią. Kilka dni wcześniej, bo 11 października, na spotkaniu w Czerwonych Wodach niedaleko Ochrydy powstała Komisja ds. Wyznań¹⁸.

Państwowa Komisja ds. Wyznań została formalnie powołana decyzją przewodniczącego Rady Ministrów Demokratycznej Federacyjnej Jugosławii (DFJ) 21 VIII 1945 r. i rozpoczęła działalność przy rządzie jugosłowiańskim. Do jej podstawowych zadań należało przede wszystkim badanie wszystkich zagadnień dotyczących funkcjonowania wspólnot religijnych, stosunków między nimi, jak i relacji z władzami federalnymi oraz republikańskimi. Pracownicy Komisji mieli przygotowywać materiały, propozycje rozwiązań legislacyjnych na linii wspólnota – państwo. „Wydawanie opinii i zaleceń dotyczących wszystkich [podkreślenie – P.W.] konkretnych kwestii w zakresie relacji wspólnoty-państwo, aż do ostatecznego uregulowania tych stosunków przez ustawodawstwo”¹⁹. Artykuł 2 rozporządzenia premiera DFJ (a więc Tity) mówił, że Komisja miała utrzymywać „bliskie” relacje z organami reprezentującymi wspólnoty religijne, które zobligowane były, na żądanie urzędników, dostarczyć wszystkie oczekiwane informacje. O wyjątkowej pozycji i zainteresowaniu Tity w tej materii może świadczyć fakt, że zarówno przewodniczącego posiadającego kompetencje powoływania według uznania wszelkiego personelu eksperckiego, jak i wszystkich 6 członków Komisji powoływał i odwoływał jednoosobowo szef rządu na wniosek przewodniczącego²⁰. Premier rządu był także autorem jej struktury i organizacji (art. 3). Omawiane rozporządzenie sankcjonowało działalność również komisji republikańskich, które formalnie miały odwzorowywać federalny charakter państwa jugosłowiańskiego²¹.

¹⁸ Mieścił się tam sztab Wojsk Ludowo-Wyzwoleńczych (NOV – *Narodno-oslobodilačka vojska*) i Oddziałów Partyzanckich. Por. R. Radić, M. Mitrović, op. cit., s. 34–35; T. Szobries, *Sprachliche Aspekte des Nation-Building in Mazedonien. Die kommunistische Presse in Vardar-Mazedonien (1940–1943)*, Stuttgart 1999, s. 161. Na wyzwolonym terenie Macedonii funkcjonowała koncesjonowana Cerkiew, której wierni wzywani byli do nieuznawania jurysdykcji innych Kościołów (sic!). Zob. T. Copreganov, P. Shashko, *The Macedonian Orthodox Church*, w: *Eastern Christianity and the Cold War, 1945–91*, ed. L.N. Leustean, New York 2010, s. 176.

¹⁹ Arhiv Jugoslavije (dalej: AJ), Uredba o osnivanju Državne komisije za verska pitanja, sygn. Savezna komisija za verska pitanja (dalej: SKVP), fond 144, fascikla (wiązka) 1, teczka 1 (dalej: 144–1–1), s. 1.

²⁰ Marszałek pełnił tę funkcję do 1963 r., choć z czasem wycofał się z tak szerokiej prerogatywy w stosunku do DKVP/SKVP, o czym poniżej. Poszczególni członkowie Komisji mieli być odpowiedzialni za kontakty z najważniejszymi religiami i wyznaniem.

²¹ Jak pisze Michał Jerzy Zacharias, „partyzanci przywódcy z Titą na czele pojmowali federację na sposób bolszewicki, traktując ją jako zewnętrzną fasadę, skrywającą władzę partii jugosłowiańskich komunistów, zarządzających zarówno samą partią, jak i państwem

Jednakże w rzeczywistości stanowiły pas transmisyjny polityki Tity wobec Kościołów i wyznań, gdyż art. 4 wyraźnie określał: komisje republikańskie będą pracować w oparciu o instrukcje DKVP²².

Zasady funkcjonowania Komisji, które w szczegółowy sposób regulowały jej działalność, zostały przyjęte na początku 1946 r., po uchwaleniu 31 stycznia konstytucji państwa i zmiany jego oficjalnej nazwy na Federacyjną Ludową Republikę Jugosławii (FLRJ). W myśl art. 1d²³ „Zasad wewnętrznej organizacji i działalności Komisji ds. Wyznań przy Przewodniczącym Rady Ministrów FLRJ” stosunki pomiędzy wyznaniem oraz wyznaniem a państwem miały być zgodne z art. 25 ustawy zasadniczej²⁴. Zakładał on, poza ogólnikami dotyczącymi wolności wyznania (zresztą obecnymi także w konstytucjach innych krajów demokracji ludowej)²⁵, że państwo może materialnie wspomagać wspólnoty religijne²⁶. Ponadto ten artykuł konstytucji celowo wprowadzał niezwykle nieprecyzyjne sformułowania. Jedno z nich to określenie, że wspólnoty religijne, których działalność (*učenje*) nie jest sprzeczna z ustawą zasadniczą, są wolne w swoim funkcjonowaniu. Szkoły religijne (w tym seminaria duchowne) podobnie, ale znajdować się miały pod specjalną kuratelą rządu²⁷. Dawało to znaczne, choć niejasne prerogatywy Komisji, swobodę oraz uznaniowość działania.

Mimo formalnej decyzji o powołaniu DKVP, w zasadzie do 1948 r. nie prowadziła ona działalności, do której została powołana. Do tego czasu skupiano się na budowie jej lokalnych struktur. Pierwszym przewodniczącym Komisji był Ljubodrag Đjurić, a jej sekretarzem mianowano Pavle Pavlovicia. Kwestie ułożenia stosunków z religiami pozostawiono natomiast bezpośrednio Ticie²⁸ oraz innym organom państwa z sądownictwem, w tym wojskowym, na czele. Wraz z zakończeniem wojny bowiem należało rozwiązać problem

z jednego, scentralizowanego ośrodka, niepodlegającego jakiegokolwiek kontroli społecznej”. Por. M.J. Zacharias, op. cit., s. 52–53.

²² AJ, SKVP, Uredba o osnivanju Državne komisije..., 144–1–1, s. 1.

²³ W alfabecie serbskim czwartą literą jest „g”, na potrzeby niniejszego tekstu zastosowałem alfabet łaciński.

²⁴ R. Radić, *Država i verske zajednice 1945–1970*, t. I, Beograd 2002; R. Radić, M. Mitrović, op. cit. s. 16; AJ, SKVP, Pravilnik O unutrašnjoj organizaciji i poslovanju Državne komisije za vjerska pitanja pri Pretsjedništvu vlade FNRJ, 144–1–2, s. 1.

²⁵ W Konstytucji PRL z 1952 r. były to art. 69 i 70.

²⁶ Tarcisio Bertone uznał, że takie możliwości pojawiły się dopiero w konstytucji Jugosławii z 1963 r. Por. T. Bertone, *Analiza i ocena umów między Kościołem a wspólnotami politycznymi*, w: *Kościół i prawo*, t. IV, red. J. Krukowski, H. Misztal, Lublin 1985, s. 45.

²⁷ J. Mihaljević, *Ustavna uređenja temeljnih prava u Hrvatskoj 1946.–1974.*, „Časopis za suvremenu povijest” 2011, vol. XLI, no. 1, s. 40.

²⁸ Szerzej zob. S. Alexander, *Church and state in Yugoslavia since 1945*, Cambridge 1979. Tito osobiście starał się przekonać abpa Stepinaca 2 VI 1945 r. do podporządkowania się komunistom, argumentując, że „Kościół powinien być bardziej odpowiedzialny przed narodem”. Cyt. za: M.J. Zacharias, op. cit., s. 73.

powojennych granic, w tym spornego terytorium Triestu. Ustanowienie tam administracji, także kościelnej, miało być jednym z argumentów jugosłowiańskich. W związku z tym Kościołowi katolickiemu w Istrii przyznane zostały niespotykane gdzie indziej w Jugosławii swobody²⁹.

Funkcjonowanie DKVP/SKVP

Intensywne prace Państwowej Komisji ds. Wyznań rozpoczęły się w marcu 1949 r. 18 marca powołany został nowy zarząd w osobach Miloje Dilparicia (przewodniczący) oraz Miodraga Simovicia, Ivo Frola, Pašagi Mandžicia, Marijana Vivody, Kiro Gligorova, Miloša Radovanovicia (członkowie), Đorđe Kalezicia (sekretarz) oraz Nikoli Vukčevicia (ekspert ds. prawosławia). W składzie Komisji dochodziło do dosyć częstych zmian (zwykle co dwa lata). Już w kwietniu 1951 r. Tito zdecydował o jej wzmocnieniu politycznym. Dilparić został przesunięty na stanowisko sekretarza, na czele DKVP stanął Mirko Ćuković. Awanse dostali Svetislav Stefanović³⁰, Ljubodrag Đurić (szef gabinetu premiera), Leo Mates (wiceminister spraw zagranicznych). W kolejnych latach do pracy w tej instytucji delegowani byli także działacze mający zwykle doświadczenie i zaplecze polityczne, zależnie od aktualnych potrzeb kierownictwa – za przykład można podać Tošo Popovskiego, redaktora „Borby”, a potem „Komunista”, gdy istniała konieczność propagandowego uzasadnienia poszczególnych posunięć Komisji, szczególnie dla zagranicy.

Do formalnych zmian w statucie Państwowej Komisji ds. Wyznań doszło wraz ze zmianami politycznymi w Jugosławii w 1953 r. Powstała wtedy Związkowa Rada Wykonawcza³¹ jako najwyższy organ egzekutywy, na którego czele stanął Tito. Rozpoczął się tym samym powolny proces przesuwania ośrodka decyzyjnego w sprawie polityki wyznaniowej kraju z rąk marszałka w stronę resortu wewnętrznego. Naturalnie ostatnie zdanie oraz wytyczanie ogólnych celów polityki pozostawały w gestii Tity. Konsekwencją reorganizacji stanowiło także przyjęcie nowego rozporządzenia o funkcjonowaniu DKVP, choć zmiany nie były rewolucyjne. Organ zyskał status ciała polityczno-doradczego przy Radzie na polu stosunków państwa z wyznaniem. Odpowiedzialny był za przygotowanie opinii i ekspertyz, ale jedna z najciekawszych prerogatyw

²⁹ S. Trogrlić, *Istarska svećenička udruženja – Zbor svećenika sv. Pavla za Istru i Društvo svećenika sv. Ćirila i Metoda u Pazinu (1945.–1952.)*, „Croatica Christiana Periodica” 2008, vol. XXXII, no. 61, s. 123–149.

³⁰ Svetislav Stefanović „Ćeća” (1910–1980) – z pochodzenia Serb, jeden z bliskich współpracowników Rankovicia, razem z nim usunięty ze wszystkich stanowisk partyjnych i państwowych w 1966 r. Uczestnik wojny partyzanckiej (w stopniu generała-pułkownika), członek KPJ od 1928 r. Był m.in. zastępcą Rankovicia (1946–1953) i członkiem Związkowej Rady Wykonawczej (1953–1966), w tym szefem MSW w latach 1953–1963.

³¹ SIV – *Savezno izvršno veće*.

dotyczyła wpływu na ukierunkowanie wsparcia finansowego i innego dla poszczególnych wspólnot religijnych. Pomimo uzależnienia od resortu spraw wewnętrznych kompetencje DKVP dawały Komisji realny wpływ na politykę państwa w omawianym zakresie. Jej członkowie byli zwolennikami jak najgłębszej ingerencji w funkcjonowanie wyznań, w szczególności tych posiadających ścisłe relacje z ośrodkami zagranicznymi niepodlegającymi kontroli władz – w pierwszej kolejności Kościoła katolickiego. Dobrym pretekstem do zaostrzenia polityki wobec katolików (lecz nie tylko), jak już wcześniej wspomniano, stało się zerwanie stosunków dyplomatycznych Belgradu z Watykanem 17 XII 1952 r.³²

W nowych, zaostrzonych rozwiązaniach przewidywano ograniczenie kontaktów miejscowego duchowieństwa z ośrodkami zagranicznymi, a także codziennej działalności wspólnot, w tym wykonywania obrządku – chrztów czy szerzej – praktykowania wiary. Część rozwiązań zostało opracowanych przez komisje republikańskie, by lepiej uwzględniać uwarunkowania lokalne. Przepisy wykonawcze (a raczej strategia ich wprowadzania) do „Ustawy o prawnym położeniu wspólnot religijnych” z 1953 r. były dyskutowane na forum DKVP od października 1954 r. Ostatecznie treść stosownego dekretu została przyjęta przez federalny Komitet ds. Polityki Wewnętrznej³³ 29 III 1955 r., a uchwalona przez Związkową Radę Wykonawczą 7 kwietnia. Dekret znacznie ograniczał swobodę funkcjonowania wspólnot religijnych, gdyż przewidywał możliwość ingerencji władz państwowych (republikańskich) w ich strukturę z zakazem dalszej działalności włącznie, jeśli uznałyby, że dana społeczność religijna działa wbrew własnemu statutowi lub obowiązującemu prawu. Rozwiązania te skierowane były przede wszystkim – jeśli nie wyłącznie – do największych wyznań posiadających własne szkolnictwo religijne. W szczególności chodziło zaś o katolicyzm, którego duchowni w znacznej mierze korzystali z kształcenia za granicą. Warto dodać, że na czele federalnego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych od 1953 r. stał Svetislav Stefanović, zaufany człowiek Aleksandara Rankovicia. Sama Komisja natomiast stała się swego rodzaju organem wykonawczym wprowadzającym w życie decyzje polityczne podjęte w węższym gronie. Na posiedzeniach Komitetu, które dotyczyły wyznań, zwykle obecny był przewodniczący Komisji.

³² Formalną przyczyną zerwania były oskarżenia władz jugosłowiańskich o to, że nie można być jednocześnie katolikiem i oddanym obywatelem, że nie można mieć dwóch ojczyzn – a słowa te kierowano wobec Stepinaca, który kilkanaście dni wcześniej został wyniesiony do godności kardynalskiej. Głównym jednak powodem takiego kroku (zresztą jak oceniano z perspektywy czasu nazbyt pochopnego) był opór episkopatu i zachowanie jego niezależności. Szerzej zob. M. Akmadža, *Uzroci prekida diplomatskih odnosa između Vatikana i Jugoslavije 1952. godine*, „Croatica Christiana Periodica” 2003, vol. XXVII, no. 52, s. 171–201; P. Wawryszuk, *Polityka władz Jugosławii wobec Kościoła katolickiego w latach 1945–1971*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2017, nr 29, s. 241–242.

³³ *Odbor za unutrašnju politiku SIV-a*.

Wpływy służb bezpieczeństwa i osobiście Rankovicia w zakresie polityki państwa wobec wyznań zaczęły odgrywać w niej kluczową rolę. Sytuacja taka trwała w zasadzie aż do 1966 r., kiedy to został odsunięty od wszystkich urzędów i funkcji w partii i państwie przez Tite³⁴. Właśnie jego środowisko zaczęło mieć coraz większy wpływ na prace Komisji, z „namaszczenia” resortu powoływana była większość składu komisji republikańskich. To z kolei dawało kontrolę np. nad udzielaniem wsparcia finansowego przez państwo poszczególnym wyznaniom (komisje republikańskie przygotowywały odpowiednie rekomendacje). Połowa lat pięćdziesiątych była czasem, gdy doszło do uchwalenia i wprowadzenia w życie wielu istotnych rozwiązań, by wspomnieć kwestię ubezpieczeń społecznych duchownych, zasad udzielania pomocy księżom ekskomunikowanym (czyli w dużej mierze tych, którzy zgodzili się na współpracę z władzą), wydawania pozwoleń na budowę, liberalizacji polityki władz wobec niektórych wyznań (np. adwentystów) czy usunięcia ze służby zdrowia zakonnic. Strategię realizowania podjętych decyzji omawiano m.in. w lutym 1955 r., kiedy miało miejsce pierwsze posiedzenie DKVP, w którym wzięli udział przewodniczący wszystkich komisji republikańskich³⁵. W następnym roku Komisja rozpatrywała w sumie 168 spraw, z których 81 dotyczyło Serbskiej Cerkwi Prawosławnej (SCP), 30 – Kościoła katolickiego, 17 – Islamskiej Wspólnoty Wyznaniowej, a 40 dotyczyło innych stowarzyszeń i wspólnot religijnych.

W drugiej połowie lat pięćdziesiątych posiedzenia DKVP zwyczajowo odbywały się kilka razy do roku (prócz konsultacji nadzwyczajnych). W polityce wobec wyznań nastąpiły natomiast pewne korekty. Uznano bowiem, że pomoc udzielana wspólnotom religijnym była zbyt hojna. Co należy podkreślić, jej stopniowemu ograniczeniu bądź bardziej racjonalnemu wykorzystaniu miała służyć większa kontrola decyzji komisji republikańskich. Dlatego m.in. doszło do reorganizacji struktury Komisji w lutym 1959 r., kiedy to do dotychczasowego składu (7 członków) dokooptowano 8 nowych, wśród których byli przewodniczący poszczególnych republik. Od tego czasu też zmianie uległa

³⁴ Potwierdzać to może też fakt, że Ranković w trakcie swoich podróży zagranicznych poruszał w swoich rozmowach zagadnienia polityki państwa wobec religii. Nie inaczej było podczas wizyty polityka w PRL w 1966 r., kiedy to jeden z ważniejszych tematów rozmów z Gomułką stanowiły relacje z Kościołem katolickim. Por. Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Wydział Zagraniczny Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (dalej: WZ KC PZPR), 237/XXII–1393, Spotkanie z delegacją Związku Komunistów Jugosławii, k. 74 i n. Wpływy Rankovicia ponoć na tyle wzrosły, że miał on zlecać nawet podsłuchiwanie Edvarda Kardelja, jednego z najbliższych współpracowników Tity – oczywiście, jeśli ten nie mijał się z prawdą. Zresztą nawet Tito sugerował, że i jego telefony były na podsłuchu, choć raczej można uznać tego typu spekulacje za część taktyki przeciw Rankovićowi. Por. M.J. Zacharias, op. cit., s. 233 i n.

³⁵ Byli to: Vladan Bojanić z Serbii, Ivo Sarajčić z Chorwacji, Franc Kimovec ze Słowenii, Vuk Radović z Czarnogóry, Vlado Šegrt z Bośni i Hercegowiny oraz Elisija Popovski z Macedonii. Zob. R. Radić, M. Mitrović, op. cit., s. 18–20.

nazwa organu na Związkową Komisję ds. Wyznań (SKVP). Wsparcie w różnej formie (w tym także w postaci świadczeń emerytalnych) otrzymywały przede wszystkim SCP, Islamska Wspólnota Wyznaniowa, Związek Kościołów Starokatolickich³⁶ oraz „koncesjonowane” stowarzyszenia duchownych.

Na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych na czoło wysuwały się kwestie opodatkowania duchowieństwa. Przy tej okazji zaczęły uwidaczniać się pewne rozbieżności pomiędzy urzędnikami z poszczególnych części federacji, co było jednym z elementów ogólnych tendencji decentralizacyjnych w Jugosławii w tym okresie. W 1962 r. uchwalono jednolite podatki wobec duchowieństwa i wspólnot religijnych. Spotkało się to ze sprzeciwem wśród członków komisji republikańskich ze Słowenii i Chorwacji uważających, że tego rodzaju kompetencje powinny pozostać lokalne³⁷. Naturalnie stanowisko Rankovicia, zdecydowanego przeciwnika decentralizacji, przeważało, jednak świadczyło o różnych wizjach rozwoju państwa i partii także i w tej materii. Kielkować zaczął podział przebiegający zgodnie z granicami republik, dotyczący zakresu praw pozostających w kompetencji władz lokalnych.

Ponadto w zainteresowaniu prac SKVP znalazły się zagadnienia skutkujące utrudnieniami codziennego funkcjonowania obywateli w zakresie praktykowania religii. To z tego ciała pochodzą rozwiązania, by zgodę na chrzest, obrzezanie czy inny rytuał inicjacyjny musiało wyrazić oboje rodziców. Było to o tyle istotne, gdyż osoby sprawujące ważniejsze (choć nie tylko) stanowiska miały nieformalny zakaz praktykowania religii, dotyczący całej najbliższej rodziny. Pewne rozbieżności pojawiły się w Komisji w odniesieniu do proponowanych przez towarzyszy macedońskich ograniczeń w nauczaniu religii. W Skopje uznawano, że stoi ono w sprzeczności z polityką edukacyjną kraju i może nieść negatywne dla państwa skutki, co nie znalazło uznania towarzyszy serbskich. Paradoksalnie na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych mamy jednocześnie do czynienia z bardziej liberalną, wyważoną polityką władz wobec wyznań. W październiku 1959 r. uchwalona została na wniosek SKVP „Ustawa o instytucjach i przedsiębiorstwach poligraficznych”³⁸, która *de facto* powodowała znaczne ułatwienia w publikowaniu treści religijnych. Ów „liberalizm” zaszedł wręcz tak daleko, że po ok. 3 latach członkowie Komisji zaczęli nalegać na zwiększenie kontroli nad

³⁶ Przy którym warto się na chwilę zatrzymać. Na jego czele stał Milan Dobrovoljac, który w 1958 r. został biskupem. Niemal od początku popierał nowe władze jugosłowiańskie i ich politykę – z wzajemnością. Świecenia otrzymał od biskupa polskokatolickiego Juliana Pękali. Został też w następnym roku odznaczony Orderem Braterstwa i Jedności. Kościół, w którym działał, był traktowany przez władze jako potencjalna przeciwwaga dla Kościoła katolickiego. Szerzej o tym wyznaniu zob. T. Branković, *Starokatolička crkva u Jugoslaviji*, „Religija & Tolerancija” 2004, br. 2, s. 100 i n.

³⁷ Za: R. Radić, M. Mitrović, op. cit., s. 20–21.

³⁸ Pełna treść ustawy zob. *Osnovni zakon o štamparskim preduzećima i ustanovima*, „Službeni list” 1959, br. XLIV.

ukazującymi się treściami zarówno przez nią samą, jak i służbę bezpieczeństwa UDB³⁹.

Naturalnie decyzja o ewolucji polityki państwa jugosłowiańskiego wobec wyznań musiała zapaść na najwyższym szczeblu. Niemal pewne, że jej orędownikiem był sam Ranković, choć trudno powiedzieć, czy został on „zainspirowany” sugestią Tity. Ranković podpisał 18 VII 1959 r. tajne pismo przesłane przewodniczącym republikańskich rad wykonawczych, w którym zawarte zostały nowe wytyczne. Padły w nim stwierdzenia, w których wiceprzewodniczący Rady Związkowej mówił o specyfice stosunków z Kościołami, konieczności unikania, w miarę możliwości, „stosowania środków administracyjnych” wobec nich. Dlaczego niemal wszechwładny szef bezpieczeństwa w sposób tak dość radykalny zmieniał zdanie? Otóż – jego zdaniem – socjalistyczny system społeczno-polityczny w Jugosławii zdążył się już na tyle ugruntować, że w interesie władzy nie leżał konflikt ze słabnącymi wyznaniem. Na pewno jedną z przesłanek, skłaniającą do dojścia do takich wniosków, były dane na temat ateizacji społeczeństwa. Liczba niewierzących bowiem stale rosła do poziomu ok. 25% w omawianym okresie (z 12,6% w 1953 r.)⁴⁰. Łatwo było zatem dojść do wniosku, że wywołanie niepotrzebnych konfliktów z Kościołami może owym tendencjom zaszkodzić⁴¹. Znaczenie miały także pewne sukcesy w „różnicowaniu” poszczególnych wyznań. Być może też wśród najwyższych rangą polityków jugosłowiańskich dojrzał już pomysł unormowania relacji z Watykanem (w 1966 r. podpisany został protokół ze Stolicą Apostolską). Oczywiście takie podejście nie oznaczało „kapitulacji” państwa, a jedynie jego bardziej roztropne postępowanie.

O zmianie i konieczności lepszej koordynacji polityki wyznaniowej na terenie całej Jugosławii świadczyło spotkanie sekretarzy republikańskich Komisji ds. Wyznań, które odbyło się w maju 1961 r. Jednym z wniosków z narady był fakt nierównomiernej liczby ich pracowników (proporcjonalnie do obszaru i skali zadań). W tym samym roku, w sprawozdaniu SKVP przedstawionym w Skupstwie Związkowej, potwierdzony został dotychczasowy kurs polityczny obliczony na dalszą normalizację stosunków z wyznaniem⁴². W uchwalonej 7 IV 1963 r. nowej konstytucji, obok zmiany nazwy państwa na Socjalistyczną Federacyjną Republikę Jugosławii (SFRJ), znalazły się zapisy dotyczące praktykowania religii. Stwierdzały one m.in., że wiara jest zarezerwowana dla sfery prywatnej, występują swoboda wyznania i rozdział państwa od Kościołów (art. 46)⁴³. Było to powszechne w ustawodawstwie państw socjalistycznych.

³⁹ UDB – *Uprava državne bezbednosti*.

⁴⁰ M. Velikonja, *Religious Separation & Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina*, College Station 2003, s. 89.

⁴¹ Jak pisał Ranković, „mogło powodować trudności w rozwoju pozytywnych tendencji w społecznościach religijnych”. Cyt. za: R. Radić, M. Mitrović, op. cit., s. 23.

⁴² „Borba”, 5 IV 1962.

⁴³ *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (1963.)*, <http://mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/Ustav-SFRJ-iz-1963.pdf> (dostęp: 1 IX 2018).

W ślad za zmianami konstytucyjnymi doszło do modyfikacji systemu politycznego Jugosławii⁴⁴. Co prawda, Aleksandar Ranković objął nowo powstałe stanowisko wiceprezydenta federacji, świadczące o jego znaczącej pozycji w partii państwie, to jednak z upływem czasu szala wpływów zaczęła się przechylać w stronę „liberałów” z Edvardem Kardeljem na czele. W ramach interesującego nas tematu doszło do istotnego sporu dotyczącego statusu SKVP. Mianowicie rozgorzała dyskusja nad zdefiniowaniem w nowych realiach zasad funkcjonowania organu, zakresu kompetencji oraz stopnia niezależności względem Związkowej Rady Wykonawczej (czyli w praktyce bezpieki). 23 IX 1963 r. światło dzienne ujrzał dokument dotyczący metod i sposobu działania (regulamin wewnętrzny) Komitetu ds. Polityki Wewnętrznej SIV, opracowany przez Svetislava Stefanovicia. Stwierdzono w nim, że Komitet koordynuje prace organów federalnych odpowiedzialnych za utrzymanie m.in. „porządku społeczno-politycznego”, a więc także SKVP. Idąc „za ciosem”, wymieniono także dotychczasowy skład Komisji. Owe rozwiązania nie znalazły jednak bezwarunkowego poparcia z uwagi na różnice zdań w poszczególnych republikach. W Serbii naciskano bowiem na utrzymanie „niezależności” organu, w przeciwieństwie do stanowiska Chorwatów, nalegających na włączenie SKVP bezpośrednio w struktury Związkowej Rady Wykonawczej. Ostatecznie na posiedzeniu w grudniu utrzymano dotychczasowy *status quo*, zwyciężył zatem pogląd serbski⁴⁵. Była to jedna z oznak rosnących w siłę zwolenników decentralizacji państwa i ograniczenia wpływów Rankovicia, odważających się podjąć dyskusję, co jeszcze w latach pięćdziesiątych trudno sobie wyobrazić. W tle wyłaniał się problem, który wymagał rozwiązania – należało dostosować ustawy o statusie prawnym wspólnot religijnych do realiów nowej konstytucji. Prace zakończono w połowie 1964 r., proponując zarówno kilka obostrzeń, jak i ułatwień w praktykowaniu wyznania⁴⁶. Uwagi do ustawy wniosły wszystkie największe wyznania: SCP, Kościół katolicki i Islamska Wspólnota Wyznaniowa.

Harmonizacja ustaw z konstytucją nie była jednak zadaniem łatwym. Z jednej strony należało brać pod uwagę sprzeciw związków religijnych co do niektórych zapisów. Z drugiej władze prowadziły już negocjacje z Watykanem w sprawie częściowej normalizacji wzajemnych relacji, więc wszelkie ustalenia wypracowane także w SKVP musiały być możliwie szybko wprowadzone w życie. Ponadto należało unikać oskarżeń o ustępliwość wobec Stolicy Apostolskiej.

⁴⁴ Szerzej zob. M. Bošković, *Društveno-politički sistem Jugoslavije*, Zagreb 1963; M.J. Zacharias, op. cit., s. 205 i n.; E. Zieliński, *System polityczny Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii*, Warszawa 1984, s. 62 i n.

⁴⁵ R. Radić, M. Mitrović, op. cit., s. 27.

⁴⁶ Na przykład znacznie zwiększono liczbę dozwolonych miejsc, w których związki wyznaniowe mogły prowadzić zbiórkę funduszy na własną działalność, w końcu określono wysokość grzywnien i sankcji grożących za złamanie prawa, eliminując uznaniowość funkcjonariuszy. Jednocześnie podniesiono wiek inicjacji religijnej (chrzest, obrzezanie) z 10 do 14 lat.

Udało się plan zrealizować w marcu 1965 r., gdy Skupsztina Związkowa przyjęła akt nazwany „Ustawą o statusie prawnym związków wyznaniowych”⁴⁷.

Druga połowa lat sześćdziesiątych upłynęła w Jugosławii pod znakiem postępującej decentralizacji państwa. Proces ten nie ominął także SKVP, w której w 1965 r. podjęto decyzję przenoszącą znaczną część kompetencji ze szczebla federalnego na barki komisji republikańskich. Dotyczyła ona przede wszystkim dotowania poszczególnych wyznań. Belgradowi zarezerwowano ostatnie zdanie w tym aspekcie jedynie wobec największych religii o zasięgu „ogólnojugosłowiańskim” – SCP, Kościoła katolickiego oraz Islamskiej Wspólnoty Wyznaniowej, i to w przypadkach szczególnej wagi. Decyzje dotyczące innych w pełni pozostawały w kompetencjach władz republikańskich. Na spotkaniu SKVP 14 maja tego roku, przy obecności przedstawicieli Ministerstwa Spraw Zagranicznych, MSW i administracji celnej, ustalono też kilka pozostałych istotnych rozwiązań. Wśród nich znajdowały się np. regulacje w sprawie importu prasy zagranicznej (powinien on być prowadzony za pośrednictwem zarejestrowanej w odpowiednim rejestrze skarbowym firmy, co dawało wgląd i kontrolę nad pozyskiwanymi materiałami). Placówki dyplomatyczne miały być też informowane przez przedstawicieli wspólnot religijnych o zamiarze transferu materiałów prasowych. Z kolei wwóz dewocjonaliów winien się odbywać na ogólnych zasadach celnych. Do 1967 r. Komisja kontynuowała prace zmierzające do dalszego ograniczenia zaangażowania finansowego państwa w stosunku do wyznań, cedując utrzymanie obiektów kościelnych na wiernych, co dotyczyło głównie tych zarządzanych przez stowarzyszenia „koncesjonowane”. W związku ze znaczną emigracją z Jugosławii na Zachód podjęto też decyzję o zezwalaniu duchownym z kraju na wykonywanie posługi kapłańskiej wśród emigrantów⁴⁸.

Koniec lat sześćdziesiątych, w szczególności obrady IX Kongresu Związku Komunistów Jugosławii (marzec 1969 r.), i przyjęte w 1967 i 1968 r. poprawki do konstytucji SFRJ⁴⁹ potwierdziły zwycięstwo decentralizacyjnego kierunku rozwoju państwa jugosłowiańskiego. Zgodnie z decyzją Związkowej Rady Wykonawczej z 19 II 1969 r. nie przewidziano już budżetu dla SKVP na pomoc związkom religijnym, gdyż środki te zostały przesunięte na szczebel republikański w całości. Oznaczało to *de facto* odebranie jej jednego z istotniejszych uprawnień i kres działania w dotychczasowej formie. Formalnie decyzja o zlikwidowaniu Komisji została podjęta w „Ustawie o Związkowej Radzie Wykonawczej” z 28 VII 1971 r.⁵⁰, a weszła w życie 1 października tego samego roku. Dopiero 3 lata później przy Związkowej Radzie Wykonawczej została powołana Komisja ds. Relacji ze Wspólnotami Religijnymi⁵¹.

⁴⁷ *Osnovni zakon o pravnom položaju verskih zajednica.*

⁴⁸ R. Radić, M. Mitrović, op. cit., s. 31–32.

⁴⁹ Szerzej o procesach zmian w Jugosławii zob. M.J. Zacharias, op. cit., s. 265 i n.

⁵⁰ „Službeni list” 1971, s. 186.

⁵¹ *Komisija za odnose sa verskim zajednicama.*

Zakończenie

W warunkach dyktatury komunistycznej nie było miejsca na niezależne siły społeczne czy polityczne. Tak więc jednym z „naturalnych wrogów” nowego ustroju pojawiającego się w krajach Europy Środkowo-Wschodniej po II wojnie światowej stały się religie i poszczególne wyznania, choć nie wszystkie traktowano w ten sam sposób. Państwowa/ Związkowa Komisja ds. Wyznań była organem, który koordynował, a w pewnym zakresie nawet kreował politykę państwa wobec Kościołów. Na przestrzeni 26 lat swojego funkcjonowania Komisja przechodziła znaczne zmiany organizacyjne dyktowane głównie poprzez naturalną ewolucję jugosłowiańskiego systemu politycznego.

W Jugosławii niemal cała polityka państwa wobec Kościołów i wyznań skupiła się w rękach bezpieki. Dokładna skala tego zjawiska nie została jeszcze do dzisiaj całościowo zbadana w związku z niedostępnością materiałów źródłowych. W zasadzie wszyscy sekretarze Komisji na szczeblu centralnym i republikańskim byli jednocześnie pracownikami MSW, wielu prominentnych jej członków zostawało bliskimi doradcami lub zastępcami Rankovicia, aktywnymi funkcjonariuszami służb bezpieczeństwa, prokuratorami, a ilu innych agentami – nie wiadomo. Wiemy jednak, że jugosłowiańska służba bezpieczeństwa pracowała w oparciu o sprawdzone radzieckie wzorce. Inwigilację Kościołów rozpoczęto na masową skalę w 1946 r., a pod szczególną uwagę służb i Komisji znalazły się wyznania utrzymujące kontakty z zagranicą jako najmocniej „podatne” na „wrogą propagandę” – Kościół katolicki, Kościoły protestanckie oraz „inne sekty”.

Ciekawym aspektem funkcjonowania Komisji były jej republikańskie „córki”, pozostające również pod wpływem służb bezpieczeństwa, tyle że lokalnych. W początkowym okresie funkcjonowania nie zajmowały one raczej znaczącej pozycji, pełniły funkcję „pasa transmisyjnego”. Z czasem jednak uzyskały one podmiotowość na fali ogólnych tendencji decentralizacyjnych w kraju, doprowadzających ostatecznie do likwidacji centralnej Komisji ds. Wyznań w dotychczasowym kształcie.

Streszczenie

Wraz z wyzwaniem kolejnych terenów Jugosławii spod okupacji niemieckiej przywódcy partyzantów z Josipem Broz-Titą na czele stanęli przed koniecznością uregulowania relacji nowej władzy z głównymi religiami i wyznaniami. W początkowym okresie, ze względów taktycznych, unikano otwartej konfrontacji z głównymi Kościołami. Rozpoczęto formowanie struktur państwowych odpowiedzialnych za kontakty z przedstawicielami wyznań. Przyjmo- wały one różną nazwę w zależności od specyfiki sytuacji danej republiki. Na szczeblu federacji w sierpniu 1945 r. powołano do życia Państwową Komisję ds. Wyznań, której głównym celem było koordynowanie polityki władz komunistycznych w omawianym zakresie.

W pierwszym okresie „nowej” Jugosławii niemal jednoosobowo o kierunkach polityki państwa (także) wobec wyznań decydował osobiście Tito, stopniowo przekazując ten obszar pod zwierzchnictwo Aleksandara Rankovicia. DKVP/SKVP pełniła w tym czasie funkcję organu doradczego,

eksperskiego. Jej rola jednak z biegiem czasu ewoluowała. Wraz z postępującą i rzeczywistą decentralizacją państwa coraz szerszy zakres kompetencji uzyskiwały komisje republikańskie. Wśród ich reprezentantów pojawiły się rozbieżności dotyczące głównie zakresu samodzielności. Różnice zdań, jak się okazało, przebiegały wzdłuż granic republik, wśród których np. działacze słoweńscy czy chorwaccy byli zwolennikami zwiększenia kompetencji poszczególnych stolic.

Gdy ze wszystkich funkcji państwowych i partyjnych wraz z większością swoich zwolenników odwołany został Ranković, stało się jasne, że szala przechyliła się na rzecz reformatorów z Edvardem Kardeljem na czele. Komisje ds. Wyznań w poszczególnych stolicach uzyskały szerokie uprawnienia, mogły decydować niemal w całości o kierowaniu funduszy państwowych w celu wspierania odpowiednich dla lokalnych władz wyznań (Belgrad zachowywał prawo weta, ale jedynie wobec projektów dotyczących religii „ogólnojugosłowiańskich”). Wraz z wprowadzeniem reformy ustrojowej w Jugosławii w 1971 r. SKVP w dotychczasowym kształcie została zlikwidowana, a w jej miejsce powołano Komisję ds. Relacji ze Wspólnotami Religijnymi.

Functioning of the State/ Federal Commission for the Religious Affairs in Yugoslavia, 1945–71

During the liberation process of Yugoslavia from the German occupation, communist partisans with Josip Broz-Tito at the head faced the necessity to regulate the relations between the new authorities and religions. Before the war ended, the communists avoided the opened confrontation with the main Churches due to tactical reasons; then, they began to establish the state commissions responsible for contacts with representatives of religions. The commissions functioned under different names in the Yugoslav republics. In August 1945, the federal State Commission for Religious Affairs (DKVP) was established in order to coordinate the religious policy of the communist authorities.

In the initial period of “new” Yugoslavia it was Tito himself who was responsible for the state policy towards religions; in time, he was shifting the responsibility to the leader of the Secret Police, one of his most trusted politicians, Aleksandar Ranković. At that time, the Federal Commission (DKVP, later SKVP) played a role of consulting or expert body. Due to the progress of decentralization of the state, also the republic commissions received wider prerogatives. There were, however, different opinions on the extent of independence, running along the borders of the republic; for example, the members of the Slovenian or Croatian Religious Commissions opted for the increased authority of the republics’ capitals. When Ranković fell from power in 1966 with most of his supporters, the adherents of reforms, with Edvard Kardelj at the head, gained predominance. The local Commissions for the Religious Affairs received wider prerogatives, for instance, they could decide on the allocation of funds, thus supporting chosen religions (with Belgrade retaining the right to veto state-wide projects). After the implementation of the political system reforms in 1971, the SKVP was abolished. Upon a new constitution, the Commission for Relations with Religious Communities was established.

Bibliografia

- Akmađža M., *Katolička crkva u komunističkoj Hrvatskoj 1945–1980*, Zagreb–Slavonski Brod 2013.
- Akmađža M., *Svetozar Rittig – svećenik ministar u komunističkoj vladi*, „VGD Jahrbuch” 2008, vol. XV, s. 101–115.
- Akmađža M., *Uzroci prekida diplomatskih odnosa između Vatikana i Jugoslavije 1952. godine*, „Croatica Christiana Periodica” 2003, vol. XXVII, no. 52, s. 171–202.

- Alexander S., *Church and state in Yugoslavia since 1945*, Cambridge 1979.
- Benigar A., *Alojzije Stepinac – hrvatski kardinal*, Zagreb 1993.
- Bertone T., *Analiza i ocena umów między Kościołem a wspólnotami politycznymi*, w: *Kościół i prawo*, t. IV, red. J. Krukowski, H. Misztal, Lublin 1985, s. 31–49.
- Boeckh K., *Vjerski progoni u Jugoslaviji 1944.–1953.: staljinizam u titoizmu*, „Časopis za suvremenu povijest” 2006, vol. XXXVIII, no. 2, s. 403–431.
- Bošković M., *Društveno-politički sistem Jugoslavije*, Zagreb 1963.
- Branković T., *Starokatolička crkva u Jugoslaviji*, „Religija & Tolerancija” 2004, br. 2, s. 93–104.
- Durmišević E., *Crkva i država u Bosni i Hercegovini 1945–1950.*, w: *Zbornik radova 1700 godina milanskog edikta*, ur. D. Nikolić, A. Dorđević, M. Todorović, Niš 2013, s. 47–58.
- Eastern Christianity and the Cold War, 1945–91*, ed. L.N. Leustean, New York 2010.
- Lazić I., *Pravno-politički aspekti odnosa crkve i društva*, Zagreb 1976.
- Lenin W.I., *Socjalizm a religia*, w: idem, *O religii*, Warszawa 1960.
- Mihaljević J., *Ustavna uređenja temeljnih prava u Hrvatskoj 1946.–1974.*, „Časopis za suvremenu povijest” 2011, vol. XLI, no. 1, s. 25–51.
- My już jesteśmy zjedzeni... Rola i znaczenie prawosławia w konflikcie etnicznym w Dolinie Preszewa*, red. R. Zenderowski, Warszawa 2012.
- Radić R., *Država i verske zajednice 1945–1970*, t. I, Beograd 2002.
- Radić R., Mitrović M., *Zapisnici sa sednica Komisije za verska pitanja NR/SR Srbije 1945–1978. godine*, Beograd 2012.
- Szobries T., *Sprachliche Aspekte des Nation-Building in Mazedonien. Die kommunistische Presse in Vardar-Mazedonien (1940–1943)*, Stuttgart 1999.
- Trogrlić S., *Istarska svećenička udruženja – Zbor svećenika sv. Pavla za Istru i Društvo svećenika sv. Ćirila i Metoda u Pazinu (1945.–1952.)*, „Croatica Christiana Periodica” 2008, vol. XXXII, no. 61, s. 123–150.
- Velikonja M., *Religious Separation & Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina*, College Station 2003.
- Wawryszuk P., *Polityka władz Jugosławii wobec Kościoła katolickiego w latach 1945–1971*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2017, nr 29, s. 236–250.
- Zacharias M.J., *Komunizm, federacja, nacjonalizmy. System władzy w Jugosławii 1943–1991. Powstanie – przekształcenia – rozkład*, Warszawa 2004.
- Zemaljsko antifasističko vijeće narodnogosplobođenja Hrvatske, Zbornik dokumenata 1944 (Od 10. svibnja do 31. prosinca)*, ur. H. Sirotković, Zagreb 1975.
- Zenderowski R., *Religia a tożsamość narodowa i nacjonalizm w Europie Środkowo-Wschodniej. Między etnicyzacją religii a sakralizacją etnosu (narodu)*, Wrocław 2011.
- Zieliński E., *System polityczny Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii*, Warszawa 1984.

Biogram: **Paweł Wawryszuk** – dr nauk humanistycznych z zakresu historii, stopień uzyskał w 2014 r. za pracę *Stosunki polsko-jugosłowiańskie w latach 1956–1971*. Laureat Konkursu im. Władysława Pobóg-Malinowskiego na Najlepszy Debiut Historyczny Roku w zakresie historii najnowszej. Specjalizuje się w tematyce jugosłowiańskiej, polityki zagranicznej oraz wewnętrznej państw bałkańskich. Najważniejsze publikacje: *Polityka władz Jugosławii wobec Kościoła katolickiego w latach 1945–1971*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2017, nr 29, s. 236–250; *Jugosławia*, w: *Sprawiedliwość, zemsta i rewolucja. Rozliczenia z wojną i okupacją w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. A. Paczkowski, Gdańsk 2016, s. 97–128. Obecnie jest adiunktem w Instytucie Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. E-mail: pawel.wawryszuk@gmail.com.